

УДК 821.111-312.1 Мер.09

Альона Матійчак

ДИХОТОМІЧНІ ЗРІЗИ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ РОМАНУ А. МЕРДОК „ПОРА АНГЕЛІВ”

Висвітлюється антропологічна метатема художньої творчості Айріс Мердок на прикладі її знакового роману „Пора Ангелів”. Предметом дослідження постають художні та філософські тексти письменниці, розглянуті у бінарних опозиціях: „людина-Бог”, „ангели-демони”, „добро-зло”, „я-інший”, „моральний-аморальний”, що з’єднують різноманітні елементи світоглядної моделі художнього твору Мердок. Значна увага приділена етико-естетичному компонентові структури роману. Проблематика твору розкривається через зіставлення матеріального та духовного чинників.

Ключові слова: Айріс Мердок, моральна філософія, антропологія, дихотомія, самоусвідомлення.

Роман Айріс Мердок „Пора Ангелів” (1966) – один із найбільш суперечливих художніх творів письменниці, проте саме в ньому у найбільш різких і незвичних контурах висвітлюється основна моральна проблема сучасності: втрата одвічних людських цінностей і загальне падіння християнської моралі. Окреслена проблема неодноразово піднімалася Мердок у філософських і художніх творах, тому вважатимемо її антропологічною метатемою письменниці, адже в процесі творчої діяльності Мердок-письменниці, як і в роздумах Мердок-філософа, виявляється цікавість до взаємодії людини і світу, що має антропологічний сенс.

В контексті літературознавчої антропології художня література, як продукт певної культури, „черпає життя з конфліктних напружень, що впливають на культурний контекст, з якого вона і виникає” [2]. За твердженням В.Є. Халізева, „у своєму зверненні до вічних тем мистецтво є спорідненим і близьким до онтологічно орієнтованої філософії і вчення про природу людини (антропології)” [7, с. 43]. В. Ізер також зазначав, що „художня література – не лише постійне відтворення світу, в якому ми живемо, але і роздум про те, хто ми самі такі” [2]. Означена функція літератури в контексті культури, на думку згаданого літературознавця, висуває в центр уваги найважливіші завдання літературознавчої антропології. Саме ці питання непокоїли британську письменницю Айріс Мердок.

Своєрідну моральну дихотомію сучасного світу Мердок відтворює в романі „Пора Ангелів”. Варто зазначити, що тема моральності/аморальності в романі не містична і не абстрактна. Письменниця досліджує різноманітні аспекти соціального явища: чому пересічна людина втрачає віру, терпить несправедливість,

підкоряється жорстокості, піддається обману, як вона орієнтується між полюсами добра і зла під впливом тих чи інших чинників. Такими „полюсами” в романі виступають англіканський парафіяльний священник (пастор) Карел Фішер і його швейцар, емігрант-росіянин Євген Пешков.

Уособленням зла постає священник, який втратив віру в Бога, проте не тільки не зрікся сану, а й вважає себе „богом” стосовно інших, зокрема своїх рідних і близьких. На совісті цього нелюда багато жертв. Померла, не стерпівши подружніх зрад, його дружина Клара. Карел довів до самогубства свого найменшого брата Джуліана, зробив своїми коханками дружину Джуліана – Шейлу, темношкіру служницю Патті та свою дочку-небогу Елізабет. В його будинку панують брехня, рабська покірність, страх, інцест. Ницість своїх вчинків цей квазі-священник виправдовує зневірою. Проте і далі править службу, навіть запроваджує свої нововведення до літургії. Одного разу він розпочав проповідь крамолою: „А що, якби я сказав вам, що Бога немає?” і, спантеличивши своїх парафіян, затягнув мовчанку на довгий час [9, с. 30]. Іншого разу він заявив, що зі смертю Бога людям тим більше потрібний священник („If there is no God there is all more need for a priest” [9, с. 76]). А згодом взагалі наважився посісти Його місце: „Коли я правлю месу, я – Бог” („When I celebrate mass I am God” [9, с. 166]). Це вже не тільки блюзнірство, але й прямий сатанізм. Карел говорить про смерть Бога, читає Ніцше і Гайдеггера (п’ятнадцята глава роману починається довгою цитатою з книги „Буття і час”, яку читач сприймає очима неосвіченої прислуги Патті [9, с. 144]).

Деякі науковці, зокрема Р. Рабінович, взагалі вважають слово „time” у назві роману „The Time of the Angels” безпосередньою алюзією на „Sein und Zeit” М. Гайдеггера [12, с. 40]. Щодо „ангелів”, то в контексті роману це слово набуває негативної конотації. Якось у розмові з іншим своїм братом Маркусом (до речі, Маркус теж переймається проблемами моралі та релігії і навіть намагається написати філософський трактат „Мораль у світі без Бога”) Карел сказав: „Смерть Бога звільнила ангелів. І вони жахливі” („The death of God has set the angels free. And they are terrible” [9, с. 164]). Такими гріховними ангелами в цьому творі є Елізабет Фішер і Лео Пешков. Їхня зовнішня краса (гарне обличчя) протиставляється внутрішній потворності, безпринципності (стосовно образу Елізабет трагізм ситуації загострюється тим фактом, що ця дев’ятнадцятирічна дівчина – інвалід). Не приймаючи жодних моральних цінностей, не маючи віри в Бога, вони вирішили, що „все дозволено” (алюзія на тезу Ф.М. Достоевського тут підсилюється російською темою). Син російського емігранта – Лео не гребує тим, що живе обманом, навіть викрадає у рідного батька і продає його єдину цінність – стародавню православну ікону, на якій зображена „Свята Трійця”.

Парадигма „трійці” взагалі є базовою в романі: три ангела на православній іконі, три брати Фішери (Карел, Маркус, Джуліан), три

„доброзичливця” (Нора Шедокс-Браун, Антія Барлоу, єпископ), троє представників молодого покоління (Мюріел, Елізабет, Лео). Хоча такий тернарний прийом у текстурі роману Мердок, на думку П. Конраді, нагадує „пародію на Трійцю” [8, с. 140], він найбільш контрастно дозволяє реалізувати авторські інтенції в межах окресленої проблематики.

На відміну від свого сина, Євген Пешков – позитивний герой, і хоча він також не вірить в Бога, проте доброта і щирість російської душі є тими часточками моральності, що не дають йому, незважаючи на всі пережиті біди, цілковито зневіритися в житті. Євген народився в дореволюційній Росії, в Санкт-Петербурзі, його батьки були заможними, інтелігентними і віруючими людьми. Своє дитинство він згадує як цілковите щастя, рай [9, с. 50]. Але революція змусила їхню родину залишити рідну країну. Поневіряння світами, смерть батьків, жахи війни, зникнення сестри, довгих дев'ять років у таборах для біженців, народження сина в таборі, смерть дружини від туберкульозу – ось справжня драма особистості, що призвела до втрати віри. Однак відчутне співчуття автора до цієї людини підказує, що для нього в житті ще не все втрачено. І як повертається до Євгена його утіха, образ добра – ікона матері, яка символізує колишнє щасливе життя на Батьківщині, так, імовірно, відновиться і його віра. Залишається надія, що світлі образи ангелів із православної ікони переможуть квазіангелів псевдо-бога.

Свого часу британський літературознавець Пітер Конраді, відзначаючи загальну апокаліптичну тональність цього „готичного та релігійного роману” („Gothic and religious novel”), звернув тут увагу на наскрізні міркування про те, що „світ віри прийде на зміну занепаду християнських цінностей” („world of beliefs will follow the collapse of Christian values” [8, с. 132]). Як доказ, крайній соліпсизм Карела зрештою призводить до самознищення: Карел кінчає життя самогубством. Зі смертю псевдобога розсіюється довготривалий туман, знову світить сонце, і кожен із мешканців будинку зловісного пастора нарешті наважується змінити своє життя.

В тексті роману Євген Пешков неодноразово уявлений іншими персонажами як антипод Карела Фішера („counterpart” (Патті) [9, с. 127], „counterweight” (Мюріел) [9, с. 171]), як „біла фігура проти чорної” („white figure against the black one” [9, с. 171]), проте екзистенціальність їхніх життєвих настанов об'єднує обидва цих суперечливих образи. В цьому контексті Г.В. Анікін помітив, що Пешков наближується до Карела у своїх екзистенціалістських висновках стосовно життя [1, с. 244], яке, на думку Євгена, є лише зупинкою на шляху до смерті [9, с. 56]. Справді, потрібно зазначити, що намагаючись подолати суб'єктивність теорій екзистенціалізму, Мердок парадоксальним чином звертається до його витоків: філософії С. Кіркегора, який розглядав екзистенцію як онтологічну проблему, окреслюючи трагізм та абсурдність людського життя.

У річищі сучасних досліджень філософія Кіркегора потрактовується як теоцентрична антропологія: „В умовах кризи християнства Кіркегор, будучи одночасно філософом, теологом і письменником, свідомо порушив класичну вимогу чистоти жанру заради створення а-системної антропології зміни, яка передбачає поступ-становлення екзистенціального суб'єкта до віри” [6]. Відповідно його негативно-патетична діалектика (страх, відчай) спрямована на читацьку аудиторію, щоби „втягти читача в апорії існування”. До цього прийому в художньому плані також вдається Мердок, аналітично розкриваючи внутрішній (духовний) поступ своїх героїв до віри/зневіри, вона спонукає читачів замислитися над окресленою проблемою.

Будинок пастора охоплений тотальним страхом у кіркегорівському дусі. Мотиви темряви та холоду постійно супроводжують образ Карела. Атмосфера відчаю нагнітається зовнішніми чинниками: густий туман і морок за вікном, гуркіт метрополітену під будинком. Всі домочадці відчувають страх: Патті, Мюріел і навіть Маркус відверто бояться Карела. Наявність у кімнаті Мюріел снодійного, нічні жахи і роздуми про самогубство свідчать про сімейну схильність до суїцидоманії (на щастя не реалізовану нею, але втілену її батьком). Найбільше вражає страх самого Карела, який передається іншим. Простодушна Патті відчуває, що „те, чого боявся Карел, не належало до матеріального світу” („that what frightened Carel did not belong to the material world” [9, с. 32]). Читач і сам здогадується, що саме тут лячного. Привід для цього дає сам Карел, коли зізнається: „якщо ти не безневинний, ти боїшся Бога” („if you are not innocent you are afraid of God” [9, с. 28]). Карел розуміє: за роль „бога”, яку він на себе взяв, його буде покарано.

Однією з головних ідей роману „Пора Ангелів” є також прагнення збагнути природу антиномії „добро-зло”, злого-доброго ества людської душі, знайти шляхи подолання зла. В цьому ракурсі простежується вплив не лише Кіркегора, але одночасно накладання ще кількох західноєвропейських філософських теорій, зокрема вплив ідеї І. Канта про „одвічно злу людську природу”. Цей роман сповнений демонів-ангелів та руйнівних сил, у ньому показано механізм стосунків носія зла з жертвами, частково як спосіб дискусійної інтерпретації ідей Ніцше про „смерть Бога”, в іншому разі з позицій психоаналізу З. Фрейда.

Те, що Мердок в черговий раз не обминула тут едіпового комплексу, літературознавці інтерпретували в різних ракурсах. За Г.В. Анікіним, цей конфлікт стосується окремих персонажів, зокрема правопорушника і циніка Лео: „Лео хвилюють лише фрейдистські теорії. Свою ненависть до батька він пояснює едіповим комплексом” [1, с. 243]. Натомість, Левін Ю.І. пропонує розглядати проблему в широкому плані. Науковець взагалі визначив цей твір як „роман „едіпового” типу”, мотивуючи тим, що „основні події відбулися до романного часу, і сюжет розгортається розкриттям –

перед тими чи іншими персонажами і, відповідно, читачем – того, що відбулося в минулому” [3, с. 421]. „Побудова” твору, на думку Левіна, взагалі близька до античної, що проілюстровано певними паралелями стосовно довідування про родинні стосунки: (зв’язок Карела і Елізабет / вбивство Едіпом Лая (смерть Джуліана)); батьковбивство та інцест (Елізабет – дочка Карела / Едіп син Лая і Іокасти). Отже, з цієї позиції, сюжетний центр роману формують два демонічних персонажа, пов’язані таємницями родинно-гріховного зв’язку [3, с. 423].

Це, на нашу думку, сприяє експліцитному введенню в роман філософської тематики в дусі Ф. Ніцше, про що свідчить у буквальному сенсі цитування основних моментів його теорії про „сутінки богів” („twilight-of-the-gods atmosphere” [9, с. 19]) та „волю до влади” („the will to power” [9, с. 164]). Одним із центральних мотивів філософії Ніцше було підпорядкування волі іншого власній, що призвело до виокремлення ідеалу „надлюдини”, яка керується власною моральністю. Карел Фішер переносить основні постулати цієї філософії безпосередньо у своє життя, реалізує їх по відношенню до своїх близьких. Влада над іншими, розширення меж своєї могутності – основне життєве кредо цього псевдобога. Він намагається підкорити своїй волі не лише темношкіру прислугу-коханку Патті та племінницю-каліку (одночасно і позашлюбну дочку) Елізабет, але й законну дочку Мюріел, і рідного брата Маркуса. Він прагне до панування „справжнього Хаосу та одвічної Ночі” („true Chaos and Old Night”). Карел виправдовує свої вчинки цитатою з книги Іова: „Існує лише влада і диво влади, є лише випадок і жах випадку” („there is only power and the marvel of power, there is only chance and the terror of chance” [9, с. 164]). До певного моменту йому вдається владою страху утримувати своїх жертв біля себе. Значущий той факт, що, крім Патті, жоден із персонажів немає віри.

Справді парадоксально, що в будинку пастора єдина людина, яка щиро вірить у Бога, – це Патрісія О’Дріскол (дочка ірландської повії та негра з Ямайки, навіть імені якого вона не знає). Патті виросла в притулку, її ігнорували інші діти, оскільки вона була „чорною”, ніхто не любив її, крім Бога, „і Патті звичайно відповідала йому взаємністю” [9, с. 23-24]. Недаремно в плані художньої антропології Мердок наголошує на осягненні внутрішнього світу цієї людини, спрямовує читача на розуміння її духовного життя і душевного стану. Самоусвідомлення для Патті завжди було пов’язане з кольором її шкіри, вона не мала національності, лише цей ненависний колір („she had no nationality except to be coloured” [9, с. 25]). Розмірковуючи над цим, Патті замислюється, чи має колір душа людини, і якого кольору тоді її душа. Вона згадує, що в пору юності Карел був єдиним чоловіком, який поставився до неї із приязню; він приручив її, як приручають тварину [9, с. 27], спокусив її, і відтоді вона відчуває провину. Патті розкаюється, але нічого не може вдіяти: гріх міцно зв’язав їх, Карел став її „богом”. Він хоче зробити з неї свою „чорну богиню”, „Анти-марію” („black goddess”, „Anti-maria” [9, с. 149]),

жінку охоплює страх, який вона долає молитвами і спілкуванням з іншим стражденним вигнанцем” („exile”). Єдина людина, яка здатна зрозуміти і підтримати Патті в домі пастора, – це Євген Пешков.

Проте, на відміну від чорношкірої коханки пастора, Євген пов’язує свою особистість із національною ідентичністю (Мердок називає це „Russianness”). Добре володіючи англійською мовою, росіянин так і не зміг „знайти собі місця в англійському суспільстві”. Євген ніколи не приховував свого російського походження і для нього було надзвичайно боляче визнати, що власний син уже цурається рідної мови та культури. Син, якому він віддав усю свою любов (мати Лео померла, коли йому було лише два роки), дорікає батькові, що той не спромігся стати в Англії своїм, живе у вигаданому світі, створивши навколо себе „малу Росію” [9, с. 110]. Специфіка менталітету емігранта-росіянина, в даному випадку, дозволяє порушити доречні в контексті роману питання: яку роль етнічний фактор відіграє в тій дійсності, що нас оточує, чому і за яких обставин ця ідентичність для людини важливіша за будь-яку іншу? На прикладі свого героя Мердок проводить паралель між англійською і російською етнічною ідентичністю, що є кардинально відмінною, але однаково міцною у представників цих двох народів: „Він був сповнений і непохитний у своїй російській сутності, так само як знав, що англійці сповнені англійською. Англійці чи росіяни, більше ніж усі інші народи світу, досить спокійно і тихо визнають себе найкращими” („He was filled and stiffened by his Russian essence, just as he knew that English people were filled by their Englishness. English or Russian, more than any other people in the world they quite calmly and quietly knew themselves to be the best” [9, с. 45]). Надто виражена національна ідентичність не дозволяє Євгену асимілюватися з англійським суспільством, він шукає собі друзів серед таких самих маргіналів, як він сам, як Патті. Обстоюючи власну індивідуальність, Євген Пешков допомагає цій жінці повірити, що вона – особистість, а не інструмент маніпуляції для інших. Зрештою, після викриття стосунків Карела і Елізабет, Патті таки наважується розірвати гріховний зв’язок із пастором, спрямувати зусилля до реалізації своєї давньої мрії – допомагати людям у притулку.

З-поміж близького оточення необізнаним стосовно плотських гріхів Карела виявляється лише його брат Маркус, який також не вірить у Бога. Директор школи і водночас моральний філософ-аматор, він вважає себе платоніком, навіть намагається написати „філософський трактат про моральність у секуляризовану добу” („philosophical treatise upon morality in a secular age” [9, с. 17]). „За формою та епіграматичною силою” це має бути щось на кшталт „Народження трагедії” Ніцше, хоча страх і погані передчуття, пов’язані з братом, постійно відволікають його від роботи. Маркус прагне до відвертої розмови, але Карел особисто або через прислугу неодноразово перериває його візити. Апатичний Маркус терпить поразку як у будь-яких сутичках із Карелом, так і стосовно своїх

літературно-філософських інтенцій. Проте у його філософських міркуваннях про „деміфологізацію релігії і моралі” проривається голос самої Мердок: „Позбавлена міфу, релігія, можливо, відімре, але моральність змушена буде жити” („Deprived of myth, religion might die, but morals must be made to live” [9, с. 68]). Текст показує, що моральність без Добра є значно більшою небезпекою. Подібні думки висловлює Мердок у своїх філософських есе, вона пропонує звернутися до моральної філософії, яку вважає „найважливішою з усієї людської діяльності” [11, с. 363]. Найбільше їй імпонує платонівська концепція Добра [10, с. 360-361]. Письменниця вважає, що образ Добра найменше піддається спотворенню, він найбільш реалістичний, саме тому його найзручніше застосовувати у міркуваннях про моральне життя.

У романі одним із таких образів Добра (доброти) виступає ікона Трійці Пешкова. Хоча для нього вона наразі немає релігійного значення, однак зрозуміло, що від того сама ікона не втрачає своєї сакральності. Як сказано в романі, лише „зовнішня міфологія змінюється, внутрішня (духовна) істина залишається незмінною” („the outward mythology changes, the inward truth remains the same” [9, с. 90]). Тому Мердок підтримує переконання Маркуса, що лише стосовно категорій Добра та Любові „працюватиме Онтологічний доказ” („the ontological proof would work” [9, с. 187]), адже в цьому сенсі збігається основне завдання моральної філософії та релігії: допомагати людині подолати в собі зло, стати духовно кращою особистістю, мати співчуття і повагу до людської індивідуальності.

Отже, філософські ідеї та концепції А. Мердок у творі „Пора Ангелів” спрямовані на розв’язання важливих світоглядних проблем. Одну з провідних позицій у романі займає філософське осмислення релігійно-етичної проблематики. Письменниця прагнула морального вдосконалення сучасної людини, тому бінарні опозиції та антиномії „людина-Бог”, „ангели-демони”, „добро-зло”, „моральний-аморальний” тощо, які з’єднують різноманітні елементи світоглядної моделі художнього твору Мердок, допомагають виявити основні причини насущних соціальних проблем та визначити особливості антропологічного характеру їхніх передумов.

1. *Аникин Г.В.* Современный английский роман / Аникин Геннадий Викторович. – Свердловск : Изд-во Уральск. ун-та, 1971. – С. 216-252.
2. *Изер В.* К антропологии художественной литературы [Электронный ресурс] / Вольфганг Изер ; пер. с англ. И. Пешкова // Новое литературное обозрение, 2008. – № 94. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/research/2009/02/27/ izer.html>.
3. *Левин Ю.М.* Повествование у А. Мердок („Время ангелов”) / Левин Юрий Маркович // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 420-434.

4. *Ницше Ф.* Сочинения : в 2 т. / Фридрих Ницше ; пер. с нем., сост., ред. изд., вст. ст. и примеч. К.А. Свасьян. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. Литературные памятники. – 829 с.
5. *Ницше Ф.* Сочинения : в 2 т. ; пер. с нем., сост., ред. и авт. примеч. К.А. Свасьян / Фридрих Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – 829 с.
6. *Суховій О.М.* Антропологія Керкегора: рух філософії до літературності : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філософ. Наук : 09.00.04 / Суховій Олександр Миколайович. – Х., 2003. – 16 с.
7. *Хализев В.Е.* Теория литературы / В.Е. Хализев. – М. : Высш. шк., 1999. – 139 с.
8. *Conradi P.* Iris Murdoch: The Saint and the Artist / P. Conradi. – Macmillan Press, 1987. – 304 p.
9. *Murdoch I.* The Time of the Angels / I. Murdoch. – Triad Panther, 1978. – 224 p.
10. *Murdoch I.* On „God” and „Good” / I. Murdoch // The Anatomy of Knowledge. – Lnd., 1969.
11. *Murdoch I.* The Sovereignty of Good over other Concepts. The Leslie Stephen Lecture / I. Murdoch // Murdoch I. Existentialists and Mystics. Writings on philosophy and literature. – N.Y. : Penguin Books Ltd., 1999. – P. 363-385.
12. *Rabinovitz R.* Iris Murdoch / R. Rabinovitz. – N.Y., L., 1968. – 49 p.

Summary

The article deals with the anthropological metatheme of Iris Murdoch's fiction on the example of her novel „The Time of the Angels”. The research objects are the author's fiction and her philosophical texts. Binary oppositions: „man-God”, „angels-demons”, „good-evil”, „moral-immoral” etc. connect the various elements of the worldview model in the Murdoch's novel. Considerable attention is paid to ethical and aesthetical components of the novel structure. The idea of self-perceiving and perceiving of others and by others is examined in a few parallel planes. The novel's problems are revealed by means of the material and spiritual factors correlation.

Key words: Iris Murdoch, moral philosophy, anthropology, dichotomy, self-perceiving.

Стаття надійшла до редколегії 7.02.2010